

ĐẠI HỌC QUỐC GIA HÀ NỘI
TRƯỜNG ĐẠI HỌC KHOA HỌC XÃ HỘI VÀ NHÂN VĂN
KHOA LỊCH SỬ
🏛️🌟🏛️

ĐÔ THỊ HẢI PHÒNG
LỊCH SỬ HÌNH THÀNH VÀ BƯỚC ĐẦU ĐÔ THỊ HOÁ

BẢNG CHỮ CÁI VIẾT TẮT TRONG KHOÁ LUẬN

1. A.....Ảnh.
2. BD.....Bản đồ.
3. HN.....Hà Nội.
4. HP.....Hải Phòng.
5. KHKT.....Khoa học Kỹ thuật.
6. KHXH.....Khoa học Xã hội.
7. KHXH&NV.....Khoa học Xã hội và Nhân văn.
8. NCLS.....Nghiên cứu lịch sử.
9. NCLSHP.....Nghiên cứu lịch sử Hải Phòng.
10. NCVN.....Nghiên cứu văn nghệ.
11. NXB.....Nhà xuất bản.
12. VHTT.....Văn hoá Thông tin.

MỤC LỤC

Bảng chữ cái viết tắt trong khoá luận

Mở đầu	1
1. Ý nghĩa khoa học và thực tiễn của đề tài	1
2. Lịch sử nghiên cứu vấn đề.....	2
3. Mục đích nghiên cứu	4
4. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu	5
5. Nguồn tài liệu và phương pháp nghiên cứu	6
6. Đóng góp của khoá luận.....	8
7. Bố cục của khoá luận	8
Chương 1. Quá trình hình thành đô thị Hải Phòng	9
1.1 Điều kiện tự nhiên.....	9
1.1.1. Vị trí địa lý.....	9
1.1.2. Đặc điểm địa hình- địa mạo.....	10
1.1.2.1. Địa hình lục địa và các đảo.....	11
1.1.2.2. Địa hình bờ biển hiện đại.....	12
1.1.2.3. Địa hình đới bờ cổ bị ngập nước.....	14
1.1.3. Hệ thống sông ngòi ở Hải Phòng.....	17
1.1.3.1. Hệ thống sông chính.....	17
1.1.3.2. Hệ thống sông nhánh.....	23
1.1.4. Địa thế của Hải Phòng với quan hệ trong và ngoài nước	29
1.1.4.1. Quan hệ với các vùng, miền trong nước	29
1.1.4.2. Quan hệ với quốc tế	31
1.2. Quá trình hình thành đô thị Hải Phòng.....	33
1.2.1. Vùng đất Hải Phòng trước 1874	33
1.2.1.1. Những dấu vết khảo cổ học.....	33
1.2.1.2. Hải Phòng thời Bắc thuộc	38
1.2.1.3. Hải Phòng thời độc lập tự chủ (938 - 1874)	41
1.2.2. Vùng đất Hải Phòng từ 1874 - 1888	46
1.3. Tiểu kết chương 1.....	51
Chương 2. Bước đầu hình thành nền kinh tế đô thị	54
2.1. Bức tranh làng xã trước khi bước vào đô thị hoá	54
2.2. Bước đầu hình thành nền kinh tế đô thị.....	61
2.2.1. Một số mốc chính.....	61
2.2.2. Kinh tế thương mại - dịch vụ	62
2.2.2.1. Hoạt động buôn bán của thương nhân người Việt	62
2.2.2.2. Hoạt động buôn bán của thương nhân người Hoa	66

2.2.2.3. Hoạt động buôn bán của thương nhân phương Tây	71
2.2.3. Những cơ sở công nghiệp đầu tiên.....	75
2.3. Tiểu kết chương 2	76
Chương 3. Quá trình hội tụ cư dân và bước đầu hình thành diện mạo	
 kiến trúc - văn hoá đô thị.....	78
3.1. Quá trình hội tụ cư dân	78
3.1.1. Những người dân gốc	78
3.1.2. Những người dân nhập cư	82
3.1.2.1. Người Việt đến từ các địa phương khác	82
3.1.2.2. Cộng đồng người Hoa ở Hải Phòng	84
3.1.2.3. Cộng đồng người phương Tây ở Hải Phòng	87
3.2. Bước đầu hình thành diện mạo kiến trúc - văn hoá đô thị	90
3.2.1. Thiết chế quản lý.....	90
3.2.2. Quy hoạch đô thị	92
3.2.3. Văn hoá tâm linh	97
3.3. Tiểu kết chương 3.....	101
Kết luận.....	103
Phụ lục	107
Phụ lục 1. Cảng Hải Phòng xưa và nay.....	108
Phụ lục 2. Cảng Hải Phòng và các cảng phụ cận	112
Phụ lục 3. Khu phố Tây xưa và nay	113
Phụ lục 4. Khu phố người Hoa xưa và nay.....	117
Phụ lục 5. Đời sống của cư dân Hải Phòng cuối thế kỷ XIX đầu thế kỷ XX	119
Phụ lục 6. Hệ thống sông chính ở Hải Phòng.....	122
Phụ lục 7. Hệ thống sông nhánh ở nội thành Hải Phòng	130
Phụ lục 8. Một số kiến trúc thời Mạc ở Hải Phòng	134
Phụ lục 9. Một số công trình tôn giáo ở Hải Phòng.....	138
Phụ lục 10. Quy hoạch đô thị ở Hải Phòng	143
Phụ lục 11. Chỉ dụ của vua Đồng Khánh cho phép người dân Hải Phòng được bán đất cho Pháp.....	151
Phụ lục 12. Địa bạ Hải Phòng	154
Phụ lục 13. Bảng tên nôm các làng - xã ở Hải Phòng.....	160
Phụ lục 14. Bảng thống kê sự kiện về Hải Dương (Hải Phòng) trong <i>Đại Nam thực lục</i>	165
Phụ lục 15. Những sự kiện quan trọng về Hải Dương (Hải Phòng) trong <i>Đại Nam hội điển sự lệ</i>	182
Tài liệu tham khảo.....	191

MỞ ĐẦU

1. Ý nghĩa khoa học và thực tiễn của đề tài

Việt Nam đang bước vào quá trình công nghiệp hoá - hiện đại hoá. Ở một mức độ nhất định, công nghiệp hoá - hiện đại hoá đồng nghĩa với đô thị hoá. Vì vậy, nghiên cứu sự ra đời và phát triển của đô thị trong lịch sử để tìm ra những quy luật vận động, biến đổi của nó sẽ góp phần nhất định trong việc định hướng phát triển của công cuộc công nghiệp hoá - hiện đại hoá ở nước ta hiện nay.

Hải Phòng là một đô thị trẻ, ra đời muộn màng vào những năm 70 của thế kỷ XIX. Ngay từ đầu, Hải Phòng đã mang tính lai tạo của một thành thị phong kiến với một thành thị thực dân, nghĩa là sự ra đời của đô thị Hải Phòng thời cận đại là sự kế thừa của những đô thị trung đại và sự tiếp thu những ảnh hưởng của thời kỳ thực dân mới. Vì vậy, Hải Phòng mang trong lòng nó những nét chung của các đô thị Việt Nam đồng thời lại có những nét riêng, độc đáo để khư biệt nó với các đô thị khác. Tìm hiểu về những nét chung cũng như những đặc điểm độc đáo của đô thị trẻ này cũng chính là tìm về sự phong phú đa dạng trong một chỉnh thể thống nhất của các thành thị ở Việt Nam.

Đô thị Hải Phòng ra đời gắn liền với yếu tố cảng sông - cảng biển, với một nền kinh tế công - thương và các tầng lớp cư dân đa thành phần, đa quốc tịch. Tìm hiểu về các nhân tố thành tạo nên đô thị này cũng góp phần vào việc nghiên cứu về một loại hình “cảng thị” trong các loại hình của đô thị ở Việt Nam.

Với tất cả những lý do trên và những tình cảm riêng đối với thành phố quê hương, tôi đã chọn đề tài “Đô thị Hải Phòng - lịch sử hình thành và bước đầu đô thị hoá” làm đề tài khoá luận tốt nghiệp cử nhân sử học của mình.

2. Lịch sử nghiên cứu văn đề.

Hải Phòng vốn là một phần của trấn - tỉnh Hải Dương thời Nguyễn trở về trước, chính thức trở thành một đơn vị hành chính độc lập vào khoảng những năm cuối của thập kỷ 70 thế kỷ XIX. Do đó, trước khi tỉnh - thành phố Hải Phòng ra đời thì lịch sử vùng đất này chỉ hiện lên mờ nhạt qua những khảo cứu về tỉnh Hải Dương nói chung như: *Hải Dương phong vật chí*, *Hải Dương toàn hạt dư địa chí*...

Có lẽ những nghiên cứu sớm nhất về vùng đất Hải Phòng ngày nay là những trang viết của các thương nhân, giáo sĩ, các nhà quân sự - mà chủ yếu là người Pháp - khi họ đặt chân đến nơi này. Mặc dù xuất phát từ những mưu đồ quân sự, những ý định về kinh tế, nhưng họ đã có những tìm tòi khám phá khá cụ thể về địa hình, địa mạo nơi đây, đặc biệt là những tìm hiểu về đường bờ biển, cửa sông và hệ thống sông ngòi ... Đó là những ghi chép của Jean Dupuis in trong cuốn *Le Vieux Tokin*, Bonnal trong *An Tokin* đã miêu tả cảnh Hải Phòng năm 1872 và năm 1884, những nghiên cứu về bờ biển Đông Dương của Cát sếch, về cảng Hải Phòng của Cutsorutse, của Rôgiê Đuycăng, của J. Gôchiê, của thuyền trưởng P.A. Lapicque... Có thể nhận thấy rằng những nghiên cứu về sông Cấm, sông Bạch Đằng, cảng Hải Phòng là những nghiên cứu chủ yếu, là cơ sở để chính quyền thực dân quyết định đầu tư, xây dựng Hải Phòng thành một thương cảng kiêm quân cảng của xứ Bắc Kỳ mà không đặt cảng ở Quảng Yên, ở Hạ Long hay ở một nơi nào khác.

Tuy nhiên, lịch sử vùng đất ven biển này chỉ thực sự được quan tâm chủ ý trong khoảng nửa thế kỷ trở lại đây, khi các nhà khảo cổ học tìm thấy những dấu tích về đời sống của người Việt cổ ở nơi này. Những di chỉ Cái Bèo, Việt Khê, Tràng Kênh... tuy không nằm trong địa bàn nội đô Hải Phòng song nó cho phép liên tưởng tới cuộc sống thuở sơ khai của vùng sông nước đầy biến

động này và thôi thúc người ta tìm về dòng sông lịch sử của xứ Đông trong cuộc chiến đấu hàng ngàn, hàng vạn năm với biển cả.

Những nghiên cứu về Hải Phòng đặc biệt nở rộ vào những năm 80 của thế kỷ XX. Những cuộc hội thảo khoa học đã tập hợp nghiên cứu của các học giả theo nhiều chủ đề như: *Chiến thắng Bạch Đằng năm 938* (xuất bản năm 1981), *Quá trình hình thành phát triển thành phố và đặc tính người Hải Phòng* (xuất bản năm 1985), *Hải Phòng bước ngoặt lịch sử dân thế kỷ XX* (xuất bản năm 1987). Đây là tập hợp nghiên cứu của nhiều tác giả, là những nguồn tài liệu tham khảo có giá trị. Tuy nhiên, những nghiên cứu này chỉ tập chung vào một vấn đề cụ thể nên không cho người đọc một cái nhìn tổng quát, có hệ thống. Năm 1985, tác giả Trần Quang Liên xuất bản cuốn *Thành phố hoa phượng đỏ* đã đề cập đến nhiều mảng vấn đề song dưới dạng giới thiệu sơ lược. Năm 1990, Hội đồng nghiên cứu lịch sử Hải Phòng tập hợp những nghiên cứu trước đó xuất bản cuốn *Địa chí Hải Phòng* (tập 1). Công trình đã đề cập đến một số mảng vấn đề như vị trí địa lý, địa hình - địa mạo, thủy văn, khí hậu, lịch sử ..., về cơ bản đây là sự phát triển từ cuốn kỷ yếu *Quá trình hình thành phát triển thành phố và đặc tính người Hải Phòng* đã xuất bản trước đó. Năm 1993, tác giả Trịnh Minh Hiền (chủ biên) viết cuốn *Hải Phòng - di tích lịch sử văn hoá* giới thiệu sơ lược các di tích đình, đền, chùa..., cũng như *Lược khảo đường phố Hải Phòng* của Ngô Đăng Lợi xuất bản năm 1993 giới thiệu về các đường phố, có điểm qua hệ thống sông ngòi, các hồ, các cầu... Những công trình này mang tính giới thiệu nhiều hơn tính chuyên khảo và người đọc có thể tìm thấy ở đây một số thông tin chi tiết về các di tích các con sông, các cầu xưa và nay... Năm 1998, Hội đồng nghiên cứu lịch sử thành phố kết hợp với trường Đại học KHXH&NV, ĐHQG Hà Nội biên soạn cuốn *Từ điển bách khoa địa danh Hải Phòng*. Đây là một công trình nghiên

cầu cống phu có giá trị cao khi tra cứu các thông tin về Hải Phòng. Song, vì là từ điển nên các thông tin ở đây nhìn chung là đơn lẻ, rời rạc.

Như vậy, các nghiên cứu về Hải Phòng đến nay đã bước đầu phác hoạ lên bức tranh về vùng đất này nói chung và đô thị Hải Phòng nói riêng, song các mảng vẫn đề còn tản mạn, chưa thống nhất. Riêng vấn đề “lịch sử hình thành và bước đầu đô thị hoá” của đô thị Hải Phòng còn chưa được quan tâm nhiều, các yếu tố cấu thành, thúc đẩy cho sự ra đời của đô thị này chưa được đặt trong một khung không - thời gian hợp lý và có hệ thống.

3. Mục đích nghiên cứu .

Từ trước đến nay, giới khoa học còn ít quan tâm tới quá trình hình thành và phát triển của đô thị Hải Phòng. Quá trình đó chính là cuộc đấu tranh bền bỉ giữa đất liền và biển cả để giành lấy những vùng đất mới, đó cũng là quá trình phát triển kinh tế nhờ những yếu tố nội lực và ngoại lực tác động, là quá trình hội tụ cư dân và bước đầu hình thành diện mạo kiến trúc - văn hoá đô thị ở thành phố trẻ này... Nghiên cứu đô thị Hải Phòng từ điểm khởi đầu đến khi phồn thịnh, khoả luận tập trung vào 4 mảng vấn đề: diễn biến tự nhiên và lịch sử hình thành, sự phát triển kinh tế công - thương, quá trình hội tụ cư dân và quy hoạch đô thị để làm nổi bật hình ảnh thành phố vào cuối thế kỷ XIX.

Đề tài “Đô thị Hải Phòng - lịch sử hình thành và bước đầu đô thị hoá” mong muốn tạo dựng nên bức tranh về cảng thị này như một tổng thể hoàn chỉnh được cấu tạo từ nhiều thành tố đơn lẻ, như một tổng thể thống nhất của yếu tố không gian - thời gian. Đồng thời đề tài này cũng mong được góp phần tìm hiểu về lịch sử đầy thăng trầm, biến động của xứ Đông nói chung và đô thị Hải Phòng nói riêng.

4. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu.

Trong khuôn khổ của một bản khoa luận tốt nghiệp, tác giả không có tham vọng tìm hiểu mọi vấn đề liên quan đến vùng đất Hải Phòng mà chỉ tập trung vào một số vấn đề quan trọng liên quan trực tiếp tới sự ra đời của đô thị Hải Phòng - hay cụ thể hơn là thành phố Hải Phòng. Tuy vậy, cho đến tận những năm 70 của thế kỷ XIX, Hải Phòng mới thực sự là một đơn vị hành chính riêng biệt có một lịch sử riêng biệt còn giai đoạn trước đó lịch sử Hải Phòng còn gắn liền với lịch sử của trấn - tỉnh Hải Dương thời Nguyễn và xứ Đông của các thời kỳ trước. Do vậy, mặc dù đối tượng nghiên cứu trực tiếp của đề tài này là “đô thị Hải Phòng ” (hay nội thành Hải Phòng) song có những khoảng thời gian, có những mảng vấn đề phải nghiên cứu với một đối tượng rộng lớn hơn là vùng đất Hải Phòng, thậm chí là cả tỉnh Hải Dương xưa.

Về khung thời gian khoa luận tập trung nghiên cứu về đô thị Hải Phòng trong giai đoạn 1874-1888, với hai đầu mút là năm 1874 (có hiệp ước thương mại 15/3/1874 cho phép mở cửa biển Ninh Hải) và năm 1888 (thành phố Hải Phòng ra đời). Tuy nhiên, “lịch sử hình thành và bước đầu đô thị hoá ” của một đô thị là một quá trình lâu dài, do đó khung thời gian của đề tài có khi được kéo về trước (từ thuở sơ khai của vùng đất) hoặc kéo về sau (tới cuối thế kỷ XIX đầu thế kỷ XX) để có thể hình dung được sự phát triển của Hải Phòng một cách hệ thống.

Về giới hạn không gian, khoa luận này tập trung khảo tả đô thị Hải Phòng giai đoạn 1874-1888 với 2 khu vực chính: khu nhượng địa (của người Pháp), khu bản xứ (của người Hoa và Việt), ngoài ra còn có một số làng xóm ở vành đai bao quanh. Tuy nhiên, do hạn chế của nguồn sử liệu cũng như những liên hệ phức tạp trong vấn đề nghiên cứu mà không gian của đề tài có những lúc được mở rộng hơn tới toàn phủ Kinh Môn, toàn tỉnh Hải Dương xưa, thậm chí là những khái quát nhất về vùng lãnh thổ duyên hải đông bắc

đồng bằng Bắc Bộ... Hướng tới những tài liệu gốc, tác giả cố gắng tạo dựng nên một lược đồ đầy đủ nhất về không gian đô thị Hải Phòng cuối thế kỷ XIX.

5. Nguồn tài liệu và phương pháp nghiên cứu.

Trong khoá luận này, tác giả đã khai thác và sử dụng nhiều tài liệu, tựu trung lại có thể chia thành 4 nguồn tài liệu chính: tài liệu tiếng Việt, tài liệu tiếng Pháp, tài liệu tiếng Hán - Nôm và nguồn tư liệu điền dã thực tế của tác giả.

Về nguồn tài liệu tiếng Việt, đầu tiên phải kể đến những bộ chính sử của các triều đại phong kiến như: *Đại Nam thực lục*, *Đại Nam hội điển sự lệ*, *Khâm định Việt sử thông giám cương mục*..., các bộ chí như: *Dư địa chí* (Nguyễn Trãi), *Lịch triều hiến chương loại chí* (Phan Huy Chú), *Đại Nam nhất thống chí* (Quốc sử quán triều Nguyễn), *Phương Đình dư địa chí* (Nguyễn Văn Siêu) và các bộ chí mang tính địa phương như: *Hải Dương phong vật chí*, *Hải Dương toàn hạt dư địa chí*... Bên cạnh đó là việc kế thừa những kết quả khoa học của các nhà nghiên cứu trước, tập trung ở một số công trình như: *Chiến thắng Bạch Đằng năm 938, Quá trình hình thành phát triển thành phố và đặc tính người Hải Phòng*, *Hải Phòng bước ngoặt lịch sử đầu thế kỷ XX* (đều dưới dạng kỷ yếu), *Địa chí Hải Phòng* (tập 1) và *Từ điển bách khoa địa danh Hải Phòng*... Trong nguồn tài liệu tiếng Việt, không thể không nhắc tới một loạt những công trình nghiên cứu của nhiều tác giả in tập trung trong 13 số tạp chí *Nghiên cứu lịch sử Hải Phòng* cũng như một số bài viết tản mạn đăng trên các tạp chí khác như: *Đông Dương tạp chí*, *Nam Phong tạp chí*, *Nghiên cứu lịch sử*, *Dân tộc học*, *Khảo cổ học*...

Về nguồn tài liệu tiếng Pháp, tác giả chủ yếu khai thác các ghi chép dạng hồi ký, các bài báo cáo về khảo sát thực tế, về hoạt động thương mại của Phòng thương mại Pháp ở Hải Phòng, các bài công báo..., liên quan tới các